

Dějiny anglické literatury

94

4

V lidských citech a myšlenkách je tedy systém, a základní hybnou silou tohoto systému jsou jeho všeobecné rysy, jisté povahové vlastnosti ducha a srdce, společné lidem téže rasy, téhož století nebo téže země. Stejně jako se v mineralogii krystaly při své různosti odvozují od několika prostých hmotných tvarů, tak i v dějinách se civilizace při vši své různosti odvozují od několika prostých tvarů duchovních. Krystaly se vysvětlují určitým původním prvkem geometrickým, vzdělanosti zase určitým původním elementem psychologickým. Chcete-li postihnout úhrn mineralogických druhů, musíte úvodem zkoumat pravidelné těleso vůbec, jeho strany a úhly, a uvědomit si i na této zkratce nescíslné proměny, kterých je schopno. Chcete-li obdobně postihnout úhrn obměn dějinných, zkoumejte úvodem lidskou duši vůbec i s jejími dvěma nebo třemi základními schopnostmi, a na této zkratce si uvědomíte hlavní formy, které může projevit. Koneckonců tento jakýsi ideální obraz, jak ten geometrický, tak ten psychologický, není nijak zvlášť složitý a postřehnete dosti rychle hranice rámce, na něž se civilizace stejně jako krystaly musí omezit. Jaká je v člověku výchozí skutečnost? Představy čili *obrazy* věcí, to jest to, co se před ním vnitřně vznáší, nějaký čas trvá, zaniká a vrací se, když již vnímal určitý strom, určité zvíře, zkrátka ten či onen smyslový předmět. Toto je látka všeho ostatního, a rozvoj této látky je dvojitý, spekulativní nebo praktický, podle toho, vyústí-li tyto představy v *obecný pojem* nebo v *činné rozhodnutí*. Tohle je ve zkratce celý člověk; a lidské rozdíly se mohou naskýtat právě jen v tomto omezeném ohrazeném prostoru, buď uvnitř počáteční látky, buď v jednom z obou základních rozvojų. Ať jsou sebemenší v prvotních složkách, v úhrnu jsou obrovské a ta nejmenší změna v základních činitelích působí gigantické proměny v produktech. Podle toho, je-li představa jasná a jakoby strážena jedním tahem, anebo nejasná a špatně vymezená, podle toho, je-li prudká a provázená podněty, anebo klidná a obklopená mírem, podle toho, soustřeďuje-li v sobě velký nebo malý počet rysů předmětu, všechny úkony a celý běžný chod lidského stroje jsou jiné. Podobně také podle toho, mění-li se další vývoj představy, mění se i celý vývoj člověka. Je-li obecný pojem, v němž představa vyústí, pouhým suchým záznamem po čínském způsobu, řeč se stane jakousi algebrou, náboženství a poezie zchradnou, filozofie se omezí na jakýsi praktický a mravní zdravý rozum, věda na sbírku receptů, klasifikací, užitkových mnemotechnik a celý duch nabude pozitivistického rázu. Jestliže naopak je obecný pojem, v němž představa vyústila, básnickým a obrazným výtvořem, živoucím symbolem jako u ras árijských, jazyk se stane jakousi odstíněnou a barvitou epopejí, v níž je každé slovo osobou, poezie a náboženství nabudou velkolepé a nevyčerpatelné šíře, metafyzika se rozvine mocně a subtilně, bez ohledu k věcným aplikacím; veškerý duch si přes všechny úchytky a poklesy svého úsilí oblíbí krásu a vznešenost a pojme ideální vzor schopný

95

svou urozeností a harmonií okolo sebe sjednotit něhu a nadšení celého lidského pokolení. Jestliže pak obecný pojem, v němž představa vyústí, je básnický, ale přitom nespoutaný, dosahuje-li ho člověk nikoliv souvislým stupňováním, nýbrž prudkou intuicí, je-li původní úkon nikoliv pravidelným vývojem, nýbrž násilným výbuchem, tu jako u ras semitských metafyzika vůbec chybí, náboženství pojme výhradně Boha krále, samotářského ničitele, věda nemůže vzniknout, duch bude příliš příkrý a jednolitý, než aby reprodukoval jemnou spořádanost přírody, poezie bude umět plodit pouze řadu úchvatných a grandiózních výkřiků,

jazyk nebude s to vyjádřit splet' rozumování a výmluvnosti, člověk se omezí na lyrické zanícení, na nepotlačitelnou vášeň, na fanatickou a omezenou činnost. Zárodky největších lidských rozdílů dlužno hledat právě v této mezeře mezi jednotlivou představou a univerzálním pojmáním. Některé rasy, například klasické, přecházejí od jednotlivostí k pojmu stupňovitým řetězem myšlenek pravidelně utříděných a čím dál tím obecnějších; jiné, například germánské, konají týž přechod skoky, bez jednotvárnosti, po prodlouženém a nejasném tápání. Některí, jako Římané a Angličané, se zastavují na prvních stupních; jiné, jako Indové a Němci, vystupují až po nejvyšší. Kdybychom nyní po úvaze o přechodu od představy k pojmu zkoumali i přechod od představy k rozhodnutí, setkali bychom se s elementárními rozdíly téže důležitosti a téhož řádu podle toho, je-li dojem živý jako v podnebí jižním, nebo matný jako v podnebí severním, podle toho, vyústí-li představa v čin okamžitě, jako u barbarů, nebo pozdě, jako u národů vzdělaných, podle toho je-li nebo není-li schopen růstu, nerovnosti, trvalosti a spojů. Celá soustava lidských vášní, veškeré vyhlídky veřejného míru a bezpečnosti, veškeré zdroje práce a činnosti plynou odtud. Stejně je tomu s ostatními základními rozdíly; jejich důsledky se dotýkají celé civilizace a je možné je srovnat s oněmi algebraickými formulami, které ve svém úzkém rozmezí obsahují předem celou křivku, jejíž zákonitost podávají. Ne že by takový zákon platil vždy až do konce, občas se dostávají poruchy; ale je-li tomu tak, není tomu tak proto, že by zákon byl mylný, je to tím, že nepůsobil samojediný. Do složek původních se vmísily složky nové, mocné cizí síly zasáhly proti silám počátečním. Rasa emigrovala, jako někdejší lid árijský, a změna podnebí v ní proměnila celou ekonomii rozumu a celou organizaci společenskou. Národ byl podmaněn jako saský lid v Anglii, a nová politická skladba mu vnutila zvyklosti, schopnosti a sklony, které dosud neměl. Národ se trvale usadil uprostřed vykořisťovaných a hrozivých poražených, jako staří Spartáné, a nutnost žít životem tábořící tlupy násilně pokroutila do jediného směru veškerou mravní i společenskou soustavu. Mechanismus lidských dějin je podobný ve všech případech. Vždy se setkáte, jakožto s prapůvodní vzpruhou, s nějakou velmi obecnou dispozicí ducha a duše, buď vrozenou a přírodně spjatou s rasou, buď nabytou a zplozenou nějakou okolností, jež rasu zasáhla. Tyto dané veliké vzpruhy vykonají pomalu své dílo, chci říci, že za několik století přivedou národ do nového náboženského, literárního, společenského, hospodářského stavu; vytvářejí mu nové podmínky, jež násobeny jejich obnovovaným působením, způsobují nový, tu dobrý, tu špatný úděl, jednou zvolna, jindy rychle a tak dále. Takže lze pohlížet na celkový pohyb každé jednotlivé civilizace jako na účinek trvalé síly, která každým okamžikem mění svoje dílo tím, že proměňuje okolnosti, v nichž působí.

96

5

Tři různé zdroje přispívají k vzniku tohoto základního mravního stavu: *rasa, prostředí, dějinná chvíle*. Čemu říkáme rasa, to jsou vrozené a dědičné dispozice, které si člověk s sebou přináší na svět a které jsou obyčejně spojeny s patrnými rozdíly temperamentu a tělesné skladby. Jsou různé podle národů. Mezi lidmi existují od přírody odrůdy, jako jsou odrůdy mezi býky a koni, jedny jsou statečné a chytré, druhé bázlivé a omezené, jedny schopné vyššího pojmání a tvoření, druhé omezené na myšlenky a nálezy zárodečné, některé zvláštěji způsobilé k jistému konání a bohatěji vybavené jistými pudy; zrovna tak vidíme rasy psí, jedny nadanější pro běh, druhé pro zápas, jiné pro lov, jiné konečně pro střežení domů a stád. Působí tu osobitá síla, tak osobitá, že i přes nesmírné úchytky, které jí vnucují obě dvě ostatní hybné vzpruhy, ji lze rozeznat dosud a že daná rasa, jako například někdejší árijský lid, rozptýlený od Gangu až po Hebridy, usazený ve všech podnebí, rozestavěný na všechny stupně vzdělanosti, proměněný třiceti stoletími převratů, projevuje nicméně ve svých jazycích, svých náboženstvích, svých literaturách a svých filozofiích společenství krve a

ducha, které až podnes spojuje všechny jeho odnože. Ať jsou seberůznější, jejich příbuzenství zrušeno není; nadarmo na nich pracovaly divokost, kultura a míšení, rozdíly nebes a půdy, náhody šťastné nebo nešťastné; hlavní rysy původní formy přetrvaly a dvě nebo tři podstatné črty prapůvodní pečetě objevíš i pod podružnými pečetěmi, kterými je čas přikryl. Na této neobyčejné houževnatosti není nic překvapujícího. Ačkoliv nám nesmírná vzdálenost dovoluje zahlédnout pouze napolovic a v pochybném světle původ druhů, (Darwin, „Původ druhů“ (1859). - Prosper Lucas, „O dědičnosti“) události dějin osvětlují dostatečně události předdějinné, aby byla vysvětlena téměř neotřesitelná stálost prapočátečních povahových rysů. Ve chvíli, kdy se s nimi patnáct, dvacet, třicet století před naším letopočtem setkáváme, v Árijcovi, Egypťanovi, Číňanovi, představují tyto povahové rysy dílo věků mnohem početnějších, možná dílo několika myriád století. Jakmile totiž živočich žije, musí se přizpůsobit svému prostředí; jsou-li ovzduší, jeho pokrm, teplota jiné, bude jinak dýchat, jinak se obnovovat, jinak se vzrušovat. Podnebí a odlišná situace vyvolají u něho odlišné potřeby, následkem toho soustavu odlišných činností, následkem toho zase soustavu odlišných návyků, následkem toho posléze soustavu odlišných schopností a pudů. Člověk, nucený přivést se do rovnováhy s okolnostmi, nabývá temperamentu a povahy, jež jim odpovídá, a jeho povaha i jeho temperament jsou akvizicemi tím stálejšími, čím čtenějším opakováním se v něm vnější dojem upevnil a čím dávnější dědičností se sdělil jeho potomstvu. Tímto způsobem můžeme v kterémkoliv okamžiku pokládat povahu daného národa za výtažek všech jeho předchozích činů a počitků, to jest za množství a tíhu nikoliv sice nekonečnou, neboť v přírodě je všechno omezené, ale nepoměrnou k všemu ostatnímu a téměř nepozdvížitelnou, neboť každičká minuta téměř nekonečné minulosti k její váze přidala a k převážení by bylo třeba nahromadit na druhou misku počet činů a počitků ještě větší. Toto je první a nejbohatší pramen oněch vůdčích schopností, z nichž dějinné události plynou; a vidíme rázem, že je-li mocný, je to tím, že neběží o pouhý pramen, nýbrž o jakési jezero a jakoby hlubokou nádrž, do které i ostatní prameny po množství věků svoje vlastní vody shromažďovaly.

Když jsme takto zjistili vnitřní skladbu rasy, je třeba prozkoumat i *prostředí*, ve kterém žije. Člověk totiž není na světě sám; obkličuje ho příroda a obklopují ho ostatní lidé; na původní a trvalý záhyb se přicházejí uložit záhyby náhodné a druhotné, a přirozenou

97

povahu porušují nebo doplňují fyzické i společenské okolnosti, jimž je vydána. Tu působilo svým účinkem podnebí, Ačkoliv dějiny árijských národů od jejich společné vlasti až do jejich vlastí definitivních můžeme sledovat jen nejasně, můžeme nicméně tvrdit, že hluboký rozdíl, jenž se jeví mezi národy germánskými na jedné a národy helénskými a latinskými na druhé straně, pochází z velké části z rozdílu končin, kde se usadily; jedny v zemích chladných a vlhkých, v hloubi drsných bažinatých hvozdu nebo na březích divokého oceánu byly omezeny na počitky melancholické nebo prudké, pojaly sklon k opilství a těžké stravě, obrátily se k životu bojovnému a krvelačnému; druhé naopak uprostřed nejkrásnějších krajín, na břehu jiskřivého a usměvavého moře, zvoucího k plavbě a obchodu, byly zproštěny hrubých potřeb o výživu, zaměřeny ihned směrem společenských návyků, politické organizace, k citům a schopnostem, které rozvíjejí umění řeči, talent požitkářský, vynalézavost vědeckou, literární a uměleckou. Tu zase účinkovaly okolnosti politické, jako v obou civilizacích italských: první, obrácená zcela k činnosti, výbojům, vládě a zákonodárství účinkem prvotního postavení městského útočiště, pohraničního „emporium“ a vojenské aristokracie, která přiváděla a pod svou moc šikovala cizince a poražené, vztyčovala tak navzájem proti sobě dvě nepřátelská tělesa a nenalézala pro svoje vnitřní nesnáze a svoje dobovačné pudů jiné východisko než v soustavném válčení; druhá, které byly její politická jednota a veliká politická ctižádost zamezeny trvalostí jejího municipálního útvaru,

kosmopolitním postavením papeže a vojenským zasahováním sousedních národů, byla celičká zatlačena na sklon svého velkolepého a harmonického génia, ke kultu rozkoše a krásy. Tu opět vtiskly konečně svoji stopu podmínky společenské, jako před osmnácti stoletími křesťanství a před pětadvaceti stoletími buddhismus, když okolo Středozevního moře zrovna tak jako v Hindustánu krajní následky árijského výboje a árijská organizace způsobily nesnesitelný útlak, rozdrčení individua, úplné zoufalství, zlořečení namířené proti světu, zároveň i rozvoj metafyziky a snění, takže člověk v tomto žaláři běd pocítil, jak se jeho srdce rozplývá, a pojal odříkání, milosrdenství, něžnou lásku, mírnost, pokoru, lidské bratrství, tam v myšlence vesmírné nicotnosti, zde pod otcovstvím božím. Pohlédněme okolo sebe na regulativní pudy a v rase zakořeněné schopnosti, zkrátka na duševní způsob, jímž dnes rasa myslí a jedná; nejčastěji v něm objevíme dílo nějaké z těch prodlužovaných situací, těch objímavých okolností, těch trvalých a obrovitých tlaků, vykonávaných na lidské skupiny, které jedna vedle druhé a všechny dohromady, pokolení za pokolením, nepřestaly být jejich tiskem ohýbány a ztvárňovány: ve Španělsku osmisetletá křížová válka proti musulmanům, prodlužovaná ještě za tuto mez a až do vyčerpání národa vypuzením Mauru, oloupením Židů, zavedením inkvizice, katolickými válkami; v Anglii osmisetleté politické zřízení, které udržuje člověka vzpřímeného a úctyplného v nezávislosti a poslušnosti, a navyká ho, aby zápasil společně pod autoritou zákona; ve Francii římská organizace, nejprve vnucená poslušným barbarům, potom rozbitá ve všeobecné zkáze, jež se sama sebou obnoví účinkem utajené svolnosti národního pudu, rozvíjí se pod dědičnými králi a vyústí v jakousi rovnostářskou, centralizovanou, administrativní republiku pod dynastiemi vystavenými revolucím. Toto jsou nejúčinnější mezi pozorovatelnými příčinami, které ztvárňují primitivního člověka. Jsou národům tím, čím jsou výchova, povolání, stav a bydliště jednotlivcům, a zdá se, že zahrnují vše, vždyť zahrnují všechny vnější moci, které dávají lidské hmotě její podobu a jimiž vnějšek působí na vnitřek.

Existuje nicméně ještě třetí řád příčin, neboť vedle sil vnitřních a sil vnějších je tu dílo, které již společně vytvořily, a toto dílo samotné se účastní na vzniku díla, které následuje;

98

kromě trvalého impulsu a daného prostředí je tu i nabytá rychlost. Když účinkují národní povaha a příslušné okolnosti, nepůsobí nikdy na nepopsanou desku nýbrž na desku, do níž byly už vtištěny stopy. Podle toho, vezmeš-li desku v tu či onu *dějinnou chvíli*, stopa je různá; a to stačí, aby se různil i celkový účinek. Uvažte například dva okamžiky nějaké literatury nebo nějakého umění, francouzskou tragédií za Corneille a za Voltaira, řecké divadlo za Aischyla a za Euripida, latinskou poezii za Lucretia a za Claudiana, italské malířství za Leonarda da Vinci a za Guida Reniho. Zajisté se na žádném z těchto dvou krajních stanovíšť obecné pojetí nezměnilo; pořád běží o to, vylíčit nebo namalovat týž lidský typ; veršový kadlub, skladba dramatu, druh těl trvají. Ale mezi jinými rozdíly je zde i ten, že jeden z umělců je předchůdcem a druhý následovníkem, že první byl beze vzoru a že druhý vzor má, že první vnímá věci tváří v tvář a druhý je vidí prostřednictvím prvního, že řada velkých uměleckých oblastí se zdokonalila a že prostota a pronikavost dojmu poklesly, že půvabnost a zjemnělost formy vzrostly, zkrátka že první dílo určilo druhé. Věc se zde s národem má jako s rostlinou: tatáž míza při téže teplotě a na téže půdě plodí na různých stupních svého postupného zpracovávání útvary různé, pupeny, květy, plody, semena, a to takovým způsobem, že útvar následující je vždycky podmíněn předcházejícím a rodí se z jeho smrti. Vezmete-li si nyní nikoliv už krátkou chvíli jako před okamžikem, ale nějaký z těch dlouhých rozvojų, které zahrnují jedno nebo několik století, jako středověk nebo naše poslední klasické období, závěr bude podobný. Vládla v nich jistá vůdčí koncepce; lidé si po dvě stě let, po pět set let představovali jistý ideální model člověka, ve středověku rytíře a mnicha, v klasickém

věku dvořana a krasomluvce; tato tvůrčí a všeobecná představa se projevila na celé rozloze činnosti a myšlení, pokryla nejprve svět svými bezděčně systematickými díly, načež ochabla, potom zašla, a již tu vychází myšlenka nová, určená k stejné převaze a k stejné početným výtvorům. Budiž zde řečeno, že druhá závisí částečně na první, a že právě ta první kombinuje svůj účinek s účinky národního génia a přítomných okolností, a vnutí tak rodícím se věcem svůj ráz a svůj směr. Veliké dějinné proudy se tvoří právě podle této zákonitosti, rozumím tím dlouhé vlády určité duševní formy nebo převládající ideje, jako ona perioda spontánních tvůrčích výkonů zvaná renesance nebo ona perioda řečnických klasifikací, jíž se říká věk klasický, nebo ona řada mystických syntéz, která nese jméno epocha alexandriinská a křesťanská, nebo ona řada mytologických rozkvětů, se kterou se setkáváme na počátku Germánie, Indie nebo Řecka. Zde jako všude existuje pouhý problém mechanický: celkový účinek je složeninou, která je celá determinována velikostí a směrem sil, jež jej I vyvolávají. Jediným rozdílem, který rozlišuje tyto otázky duchovní od otázek fyzických, je to, že se směry a velikosti v otázkách duchovních nedají, na rozdíl od fyzických, odhadovat ani upřesňovat. Potřeba, schopnost jsou sice veličinami schopnými stupňování zrovna tak jako tlak nebo váha, ale tato veličina na rozdíl od tlaku nebo váhy není měřitelná. Nemůžeme ji určit žádnou přesnou nebo přibližnou formulí; můžeme o ní nabýt nebo podat pouze literární dojem; jsme omezeni na to, zaznamenávat a uvádět nápadné fakty, jimiž se projeví a které udávají přibližně a zhruba, na jakou výšku stupnice je nutné ji zařadit. Avšak třebaže ve vědách duchovních nejsou záznamové prostředky tytéž jako ve vědách fyzických, látka je nicméně v těch i oněch tatáž, skládá se rovněž ze sil, směrů a velikostí, a lze tudíž říci, že v těch i oněch výsledný účinek vzniká podle téhož pravidla. Je velký nebo malý podle toho, jsou-li základní síly velké nebo malé a pudí-li víceméně přesně týmž směrem, podle toho, jestli se rozličné účinky rasy, prostředí a dějinné chvíle spolu kombinují tak, aby se spolu sčítaly nebo aby se navzájem

99

rušily. Tímto způsobem se vysvětlují dlouhé ochablosti a skvělé zdary, které se v životě národa nepravidelně a bez zjevného důvodu objevují: mají za příčiny vnitřní shody nebo rozpory. Jedna z takových shod nastala, když se v sedmnáctém století společensky družná povaha a duch orální výměny, které jsou ve Francii vrozeny, setkaly se salónními zvyklostmi a chvílí řečnické analýzy, anebo když se v století devatenáctém pružný a hluboký génus Německa setkal s věkem filozofických syntéz a kosmopolitní kritiky. Jeden z takových rozporů nastal, když se v sedmnáctém věku drsný a samotářský génus anglický neobratně pokusil osvojit si novou uhlazenost mravů, anebo když ve věku šestnáctém se jasný a prozaický francouzský duch nadarmo pokoušel plodit živoucí poezii. Právě ta tajná shodnost tvůrčích sil zrodila dokonalou vybroušenost a vznešenou literaturu podle pravidel za Ludvíka XIV. a Bossueta, velkolepou metafyziku a objímavou kritickou sympatii za Hegela a Goetha. Právě ten tajný rozpor tvůrčích sil způsobil kusou literaturu, skandální veselohru, nedonošené divadlo za Drydena a Wycherleyho i špatné řecké napodobeniny, tápání, výrobky, podružné částečné líbivosti za Ronsarda a Plejády. Můžeme s jistotou tvrdit, že i neznámá tvůrčí díla, k nimž nás unáší proud věků, budou celá vyvolávána a řízena těmi třemi prvotními silami; že kdyby tyto síly mohly být změřeny a vyčísleny, bylo by lze z nich jako z formulky odvodit vlastnosti budoucí vzdělanosti, a že chceme-li si dnes přes zřejmou hrubost našich záznamů a zásadní nepřesnost našich měr utvořit nějakou představu o našich obecných osudech, musíme svoje předpovědi založit právě na zkoumání těchto sil. Vypočítávajíc je vyčerpáváme totiž úplný okruh působících mocí, a když jsme prozkoumali rasu, prostředí, dějinnou chvíli, to jest vzpruhu vnitřní, tlak vnější a již nabytý impuls, jsme u konce nejenom všech reálných příčin pohybu, ale i všech jeho příčin možných.

.....

Dnes došla historie až sem, či spíš téměř sem, je na prahu tohoto bádání. Otázka se v tuto chvíli klade takto: Je dána určitá literatura, určitá filozofie, určitá společnost, určité umění, taková či jiná třída uměleckých projevů, který mravní stav ji plodí? A jaké jsou podmínky rasy, dějinné chvíle a prostředí nejvhodnější k tomu, aby tento mravní stav způsobily? Pro každou z těchto formací a pro každé odvětví těchto formací existuje určitý mravní stav zvláštní; existuje zvláštní pro umění vůbec, a pro každý umělecký druh, pro architekturu, pro malířství, pro sochařství, pro hudbu, pro básnictví; každý tento druh má v širokém poli lidské psychologie svůj zvláštní zárodek, každý má svou zákonitost a právě na základě této zákonitosti druh, jak vidíme, zdánlivě náhodně rozkvétá, a to zcela sám uprostřed zakrnělosti druhů sousedních, jako malířství ve Flandrech a v Holandsku v osmnáctém století, jako poezii v Anglii v šestnáctém, jako hudba v Německu v století osmnáctém. V té dějinné chvíli a v těchto zemích podmínky se naplnily pro určité umění, a nikoliv pro ostatní, a jediné odvětví vypučelo ve všeobecné neplodnosti. Co má historie nyní hledat, to jsou právě pravidla lidské vegetace; je třeba vytvořit tuto zvláštní psychologii každé jednotlivé formace; je dnes třeba pracovat na skladbě úplného obrazu těchto osobitých podmínek. Nic delikátnějšího a nic obtížnějšího; Montesquieu dílo zahájil, ale za jeho časů byla historie příliš v začátcích, aby mohl mít úspěch; nebyla dosud tušena dokonce ani cesta, kudy bylo třeba se dát, a počínáme ji rozeznávat těžší dnes. Stejně jako je astronomie v podstatě otázkou mechaniky a fyziologie problémem chemie, tak historie je v podstatě problémem psychologie. Existuje jistý

zvláštní systém dojmů a niterných úkonů, jenž vytváří umělce, věřícího, hudebníka, malíře, nomáda, člověka společenského; pro každého z nich se rodná spojitost, intenzita, závislosti myšlenek a emocí liší; každý z nich má svoje mravní dějiny a svoji vlastní skladbu, v ní nějakou vůdčí dispozici a nějaký převládající rys. Abys každého z nich vysvětlil, bylo by nutné sepsat kapitolu intimní analýzy, a ta práce je dnes sotva nastíněna. Jediný člověk, Stendhal, ji podnikl díky zvláštnímu uzpůsobení svého ducha a své výchovy, a ještě dnes většina čtenářů shledává jeho knihy paradoxními a temnými; jeho nadání a jeho myšlenky byly předčasné; jeho podivuhodná tušení, jeho hluboké výroky troušené mimochodem, překvapivá přesnost jeho záznamů a jeho logiky nebyly pochopeny; nevidělo se, že pod vnějším zdáním rozprávěče a světáka vysvětluje nejsložitější niterné mechanismy, klade prst na hlavní vzpruhy, vnáší do d'Emina srdce postupy vědecké, umění luštit, rozkládat na složky a vyvozovat důsledky, první označuje příčiny základní, totiž národnost, podnebí a temperament; že zkrátka pojednává o citech, jak se o nich pojednávat má, totiž jako přírodovědec a fyzik, utřídovač a važič sil. Z těchto všech příčin byl považován za suchara a výstředníka a zůstal izolován, spisovatel románů, cestopisů, poznámek, pro něž toužil alespoň po dvaceti čtenářích, a také jich víc nezískal. Nicméně právě v jeho knihách nalezneme ještě dnes nejschopnější pokusy razit cestu, kterou jsem se vynasnažil popsat. Nikdo neučil lépe mít oči otevřené a vidět, vidět nejprve lidské okolí a přítomný život, potom staré a pravé doklady, číst mezi řádky, rozeznat pod starým dojmem, pod načmáraným textem přesný cit, myšlenkový postup, duševní stav, v němž byl psán. Právě v jeho spisech, u Sainte-Beuva, u německých kritiků čtenář pozná veškerý prospěch, jež lze dobýt z literárního dokumentu; když je ten dokument bohatý a umíme-li jej interpretovat, nalezneme v něm psychologii duše, často psychologii století a někdy i psychologii rasy. V tom ohledu jsou velká básnická skladba, krásný román, zpověď vynikajícího člověka poučnější než celá hromada historiků a jejich děl;

dal bych padesát svazků listin a sto svazků diplomatických dokladů za Celliniho Paměti, dopisy svatého Pavla, Lutherovy Řeči u stolu nebo Aristofanovy veselohry. V tom spočívá důležitost literárních děl: jsou poučná proto, že jsou krásná; jejich užitečnost roste s jejich dokonalostí; a poskytují-li dokumenty, je to tím, že jsou sama monumenty. Čím víc kniha zviditelní city, tím je literárně hodnotnější, neboť vlastním úkolem literatury je zaznamenávat city. Čím víc kniha zaznamená citů významných, tím výš bude zařazena v literatuře, neboť spisovatel sjednotí okolo sebe přízeň celého století a celého národa právě tím, že zpodobí způsob a chování celého toho národa a celého století. Proto je mezi dokumenty, jež nám uvádějí city předcházejících generací znovu před oči, literatura, a zvláště veliká literatura, tím dokumentem nesrovnatelně nejlepším. Podobá se těm podivuhodným, neobyčejně citlivým přístrojům, pomocí nichž fyzikové rozeznají a změří i ty nejvnitřnější a nejjemnější změny nějakého tělesa. Konstituce, náboženství se tomu nevyrovnají; články zákoníku a katechismu znázorní ducha leda zhruba a bez jemnosti; jsou-li vůbec dokumenty, v nichž politika a dogma žijí, pak to jsou výmluvné projevy kazatelny a politické tribuny, paměti, soukromé zpovědi, a to všechno patří do literatury; takže krom sebe samé obsahuje literatura i všechny výhody oblastí druhých. Dějiny mravní bude tedy možné poříditi a vydat se za znalostí psychologických zákonů, z nichž vyplývají události, hlavně studiem literatur.